

Вивчення творів Т. Шевченка фантастичного спрямування на факультативних заняттях у 10—11 класах: діалогічний аспект

Надія Дига,

кандидат педагогічних наук, доцент

Інна Юхименко,

студентка 4 курсу

Переяслав-Хмельницький

У статті запропоновано факультативне заняття для старшої школи, на якому вивчаються ранні балади Т.Шевченка. Розглядається фантастичне спрямування ранніх балад та методика їх дослідження.

Ключові слова: факультативне заняття, фантастичне спрямування творів, диференційоване навчання, дослідницький метод, діалог як прийом навчання.

Вивчення фантастичної літератури в школі — актуальна тема, що сьогодні активно досліджується методистами-науковцями і вчителями-практиками. Програма факультативного курсу "Українська фантастична проза" [4], розроблена Н.М. Логвіненко, спрямовує діяльність учителів на поглиблене вивчення української фантастичної літератури як окремого літературного явища.

Одним із завдань навчального предмета "українська література" є ознайомлення учнів із найвизначнішими і найпоказовішими взірцями української народної творчості та художньої культури. Таким взірцем однозначно можна назвати творчість українського генія Тараса Шевченка.

Програмою з української літератури (5—12 класи) передбачено вивчення творчості Т.Шевченка тільки в основній школі (5—9 класи), у процесі якого вчитель дає необхідні знання про біографію, мотиви та проблеми творів митця, характеризуючи особливості його індивідуального стилю, висловлює власні судження, заохочує до глибшого пізнання, зацікавлює, корегує, спрямовує роботу учнів на пізнання творчого доробку Т.Шевченка.

Вважаємо за необхідне й надалі вивчати творчість Кобзаря в 10—12 класах, тому що доросліші діти глибше вивчають та серйозніше осмислюють матеріал, з урахуванням новітніх досліджень у шевченкознавстві. Учителеві варто самостійно визначити інший спосіб знайомства учнів старшої школи з творчістю Т.Шевченка, зокрема літературний гурток або факультативні заняття, на які вчитель запрошує всіх учнів.

Дослідження фантастичного спрямування творчості Т.Шевченка допоможе старшокласникам розкрити багатство українських фольклорних, міфологічних, фантастичних образів та сюжетів.

Надзвичайно важливою є думка про те, щоб у школярів, які вивчають художні твори Т. Шевченка, не склалося враження про поета лише як співця знедолених, покритих, адже його творчість багатогранна. Тому потрібні нові підходи, методичні розробки щодо сучасного прочитання творів письменника.

Учитель може залучати до аналізу літературного твору відомості з інших галузей знань і спонукати учнів також це робити, вивчати літературне явище в історичному, містецькому, соціальному контекстах тощо. Треба навчити школярів розуміти те суспільство, історичну і політичну картину життя, ту епоху, в яку писав письменник, в даному випадку — це Т. Шевченко і XIX століття.

П. Білоус підкреслює, що необхідно враховувати не лише вікові й індивідуальні особливості кожного учня, а й особливості сприймання ним твору, адже "кожен літературний твір — це відкрита для інтерпретації естетична система. Скільки читачів — стільки і може бути варіантів інтерпретації того самого твору" [1, с. 9].

Отже, твори Т. Шевченка фантастичного спрямування треба вивчати у старшій школі. На заняттях домінуватиме не лише традиційне прочитання та аналіз твору, а й інтерпретація його як виду мистецтва. Хоча творчість Кобзаря традиційно не відносять до фантастичної спадщини української літератури, на факультативному занятті учитель має змогу показати учням фантастичний аспект творів Т.Шевченка, урахувавши при цьому психолого-педагогічні умови, що забезпечують належну мотивацію до їх прочитання.

Творчо організоване факультативне заняття з використанням активних методів навчання, доцільним добром відповідних засобів та прийомів сприяє організації пошукової роботи учнів, зокрема з дослідження ранніх балад Тараса Шевченка.

Факультативні заняття в школі проводяться з метою поглиблення знань учнів з окремих курсів, розділів чи тем навчального предмета з урахуванням їхніх інтересів та бажань. Це одна з ефективних форм диференційованого навчання, яка розрахована на розвиток пізнавальних інтересів, здібностей та формування професійної орієнтації школярів, оволодіння методами наукових досліджень.

Залежно від дидактичної мети факультативи поділяються на теоретичні, практичні та комбіновані [6].

Тема. Ранні балади Т.Шевченка: грані реального і фантастичного.

Мета: формувати навички та уміння дослідницького характеру на основі поглиблення теоретичних знань про фантастику, фантастичні твори, відмінності між народною та літературною баладою; довести, що ранні балади Т.Шевченка мають фантастичне спрямування; розвивати навички аналізу балад у фантастичного спрямування; виховувати інтерес до українського міфу, фантастики, фольклору, до творчості Кобзаря.

Обладнання: портрет Т.Шевченка, виставка різних видань творів поета, ілюстрації до балад із різних творів мистецтва, таблиця.

Тип заняття: практичний факультатив.

Хід заняття

I. Актуалізація опорних знань

Учитель зачитує цитату, на основі якої ставить запитання до учнів.

"Не можна переоцінити того впливу, який справляють ці твори на розум людей, на їхню орієнтацію в житті, світо-сприймання. Ця суто інтелектуальна література не тільки збуджує уяву, а й заохочує мислити, допомагає кожному, хто звертається до неї, шукати і усвідомлювати своє місце у надскладних системах природи і суспільства". (А.В.Бережний)

— Як ви вважаєте, про які твори йдеться у цитаті? (*Фантастична література*).

— Що таке фантастична література? Якою вона має бути, на вашу думку? (*Спочатку учні спробують самі дати визначення поняття "фантастики як жанру", а потім працюють із словниками*).

II. Мотивація навчальної діяльності школярів

Вступне слово вчителя. Костянтин Цюлковський неодноразово наголошував, що його космічні проекти народилися під впливом ідей та фантазій Жуль Верна: "Він пробудив роботу мозку в цьому напрямку". Справді, без фантазії немає справжньої науки.

Славетні дослідники й мандрівники неодноразово підкреслювали визначальну роль саме творів фантастики у виборі професії, у досягненні життєвого успіху. І це не випадково, адже всі жанри фантастики є одним із способів пізнання.

Якщо розглядати фантастику в її широкому тлумаченні, включаючи до її складу фентезі, містику, альтернативну історію, то під цим кутом зору українська фантастика представляє чималий інтерес. Як відомо, найдавнішим різновидом літератури є міф, де поряд з абсолютно реальними людьми співіснують різноманітні химерні істоти та боги, герої подорожують між реальним світом і потойбіччям тощо.

Помітною пам'яткою жанру стала трагікомедія Феодана Прокоповича "Володимир", створена на початку XVIII століття. З точки зору фантастики цей твір написаний на межі двох жанрів — фентезі й альтернативної історії.

Сюжет "Енеїди" І. Котляревського також містить усі необхідні для фентезі складові: втручання потойбічних сил, чаклунство, мандрівку в пекло, численні битви тощо. Традиція, що була продовжена й закріплена "Енеїдою", набула подальшого розвитку в XIX столітті. І. Котляревському належить і п'єса "Москаль-чарівник", де автор посміявся з надмірного захоплення українців чаклунством та магією.

Елементи фентезі й містики властиві творчості першого сучасного українського прозаїка Г. Квітки-Основ'яненка (повість "Конотопська відьма"), а також творам М.Гоголя, І.Франка, Марка Вовчка, Вал. Шевчука та ін.

Як бачимо, українські письменники використовували у своїх творах фантастичні образи, сюжети, елементи тощо.

III. Цілевизначення заняття

Постановка проблемного питання

— А чи належать балади великого Кобзаря до фантастичних творів української літератури? Спробуємо це з'ясувати в ході заняття.

IV. Опрацювання матеріалу

1. Розв'язання проблемного питання.

2. Завдання для учнів частково-пошукового характеру.

— Визначити, які фантастичні елементи використовує Т. Шевченко у своїх баладах у порівнянні з народними.

— Назвати ознаки народної балади, пригадавши, що таке "балада".

Ознаки народної балади:

гострий, драматично напружений сюжет;

трагічний конфлікт;

романтична піднесеність;

надзвичайні події, вчинки чи фатальні збіги обставин;

елементи фантастики;

метаморфози — перетворення людини на рослину,

птаха (дівчина стає тополею, мати — зозулею, дівочий голос — голосом сопілки);

трагічний фінал;

моралізаторство [9, с. 57].

— З'ясувати значення терміну "літературна балада", за літературознавчими словниками.

Літературна балада — авторський віршований ліро-епічний твір фантастичного, історико-героїчного чи соціально-побутового змісту, у якому напруженість сюжету зумовлена внутрішнім конфліктом героя. Ґрунтується на народній баладі. Сталих ознак жанр літературної балади набуває у придворній французькій поезії XIV ст. [9, с. 58].

— Знайти спільні ознаки народної та літературної балад, користуючись таблицею.

Таблиця

Порівняльна характеристика народної та літературної балад

Ознака характеристики	Авторство	Варіанти тексту	Оцінка подій	Проблематика
Народна балада	Автор невідомий	Може бути кілька варіантів тексту	Звучить народна мораль	Опора на історичні події
Літературна балада	Автор відомий	Текст не змінюється	Присутність оповідача, його оцінка подій	Розкриваються загальнолюдські проблеми

3. Самостійна робота учнів дослідницького характеру над розкриттям поставленої проблеми з використанням аналізу та синтезу, усвідомлення головного й істотного у баладах Т. Шевченка фантастичного спрямування.

Передбачувані відповіді старшокласників.

Перший варіант. (Учні роблять повідомлення після діалогу з літературознавцями.)

Жанровими особливостями ранніх балад Шевченка є їх близькість до балад українських романтиків. Однак за ідейним спрямуванням, поетичною майстерністю і образною системою вони є оригінальними, новаторськими. Передусім це виявляється в елементах фантастики, позбавленої, проте, жодної містики. Зокрема, фантастичні сюжети балад "Причинна", "Тополя", "Сова", "Утоплена", "Русалка" — народнопоетичного походження.

У ранніх творах Т.Г. Шевченка змальовано відьом, привидів, утоплених, русалок тощо. У баладах постають картини бурхливої природи й загадкові події, і смерть героя, й різкі контрасти. Окремі частини балад — картини природи й ліричні відступи, мають самостійне значення. Для них властива поетичність, глибока схвильованість, ліризм. Досягається це емоційною розповіддю про життя героїв. Автор співчуває їм, переживає разом з ними:

Така її доля... О боже мій милий!

За що ти караєш її, молоду?

Для балад Т. Шевченка характерним є загострення соціального конфлікту, наприклад, у баладі "Тополя", де говориться, що дівчина кохає козака, чекає його з походу, а мати готується видати її заміж за багатого. Дівчина готова радше вмерти, ніж вийти за нелюбоб. Зілля, що дала ворожка, перетворює її на тополею. Цей фантастичний епізод у баладі взятий із народної творчості. Все інше — реалістичне. Розповідь ведеться від імені оповідача. Це дає змогу авторові висловлювати поради дівчатам, які його слухають:

...Що нам в світі зустрінеться...

Не знайте, дівчата!

Не питайте свою долю...

Само серце знає,

Кого любить...

Для "Причинної", "Утопленої" та "Русалки" Т.Шевченка спільними є не лише соціальні мотиви й наявність демонологічного образу русалки. Ці твори мають спільний образ-код. Тому русалка тут сприймається і як символ трагічної долі сироти, і як покарання за здійснений злочин,

і як жертва людських відносин. Помітним стає синтез народних уявлень з творчим генієм автора. Таким чином, міфологічний образ наповнюється якісно новим змістом. Для більшості балад Шевченка характерний трагічний кінець.

Другий варіант. (Учні використовують прийом діалогу з міфологією.)

Міфологія зміцнює мораль, закладаючи перші підвалини моральних переконань народу і виражаючи у надприродних істотах, у богах і героях моральні ідеали; утверджує прийняту в суспільстві систему цінностей, підтримує певні норми поведінки, моральні орієнтири. У свою чергу міфи несуть величезні пласти культури, знання, пам'яті народу, передаючи через покоління практичні навички, необхідні для життя.

Наприклад, художній час у творах Т.Шевченка. "Дія у баладах і поемах завершується здебільшого разом із розв'язкою конфлікту, але час не спинається, життя триває: буяє природа, гуляють русалоньки ("Причинна"), шумить од вітру високостанна і широколиста дівчина-тополя ("Тополя"), мандрує із кобзарем безталанний син Катрусі, гойдаються без вітру сестри-тополі, співає і голосить самотня, збожеволіла вдова ("Сова").

Продовженням дії у сучасність знімається дистанція між часом подій і часом автора (моментом розповіді). Причому міфологічний час, час дії фантастичних персонажів народної міфології, не вирізняється з течії реального подійного часу як певна умовність чи як цілком інша сфера буття. Міфологічний час у Шевченкових творах природно й просто вписується у звичайну, буденну течію подій; його буденність навіть підкреслена" [7, с. 237]. В. Давидюк стверджує, що "Т.Шевченко керується міфологічною світобудовою, характерною для легенди, де відбувається поєднання двох істотно відмінних просторово-часових зрізів — профанного ("цього світу") та сакрального ("того світу")" [2, с. 249].

Фантастичні образи, почерпнуті з народної міфології, пройшли значний шлях авторської трансформації і репрезентовані у творі опоетизовано. Вони домальовані так, як того вимагала художня цілісність твору. Міф відіграє в художній структурі твору значну роль і допомагає розкрити світогляд народу, його переконання. Цьому сприяють міфологічні образи, запозичені з фольклору і змальовані у повній відповідності з уявою народу, використання яких допомагає тісно зв'язати сучасні моральні виміри з віковичними. Широке використання міфологічної символіки Шевченком пояснюється тим, що її застосування створює зручну мову опису довічних моделей особистості та суспільної поведінки.

4. Підсумкова бесіда

— Які ж фантастичні образи в баладах Т.Шевченка?

(У тісному зв'язку з народними уявленнями автор малює, наприклад, у баладі "Лілея" образ Лілеї. Бере реальні риси предметів, явищ, що їх уособлюють і символізують міфологічні істоти, і, комбінуючи ці риси, створює образи русалок, привидів, утоплених, перетворення дівчини на тополя, лілею тощо. Кожен створений народною уявою міфологічний образ сповнений значного змісту, мудрості, моралі.)

— Якими зображує Т.Шевченко русалок?

(В образі русалки Т. Шевченка прихований зміст-код, який означає, що "нехрещена", тобто новонароджена людина, виявилася зайвою (з різних причин) на цьому світі. Можливо, саме ця "зайвість" є основою трагізму образу русалки і так інтуїтивно вловлена Шевченком у фольклорній семантиці образу. Зайвою, нікому не потрібною є й дівчина-сирота в "Причинній". Дівчина, змучена самотністю ("ні батька, ні неньки: одна, як та пташка в далекім краю"), шукає забуття. Зрештою, вона гине, але її "фізична смерть від русалок є засадничо-тотожною тій духовній самовтраті, божевіллю, яке уже спіткало її" [3, с. 110].

Образ рибалки в баладі "Утоплена" є уособленням самотності, оскільки він нікому не потрібний на "цьому" світі, то шукає порятунку у міфопросторі.)

6. Робота учнів з ілюстраціями

— Які характерні ознаки образу русалки можна назвати, використовуючи подані ілюстрації, прочитану літературу та результати пошуків Інтернет-ресурсів про русалок?

Матеріал для орієнтовної відповіді.

Літературний образ русалки має такі фольклорні ознаки [8, с. 158—161]:

— це душі померлих (дівчат-утоплениць; дітей, згублених матір'ю);

— вони мають гарну зовнішність (молоді, у довгих білих сорочках, з розпущеними косами та вінком на голові; або ж голі);

— з'являються на русальному тижні;

— улюблене місце появи — вода (ріка, море) або ліс;

— з'являються переважно вночі;

— легкі, прозорі, не залишають сліду;

— бігають, співають, танцюють, розчісують довге волосся, сидючи біля ріки;

— загадують загадки;

— живуть на дні ріки (моря) в кришталевих палатах;

— керує русалками старша або найкраща;

— добре ставляться до людей;

— живуть у людей;

— русалку може побачити лише щаслива людина;

— оберегом від русалок служать часник, полин, магичне коло.

— Який незвичний образ для української літератури та фольклору зображує Т.Шевченко у баладі "Русалка"?

(Образ русалки чоловічої статі. С. Мишанич слушно зауважує, що створений Шевченком образ рибалки, який став русалкою, невідомий у центральноукраїнській традиції, та й сумнівно, що поет запозичив його з балад карпатського циклу [5, с. 248]. Скоріше за все, це — авторський художній хід.)

6. Завдання дослідницького характеру з використанням елементів компаративного аналізу. Використовуючи ілюстрації, знайти відмінності між українською та європейською русалками.

7. Колективні вправи для розвитку логічного мислення (завдання творчого характеру для підготовки до написання творчої роботи).

Вправа "мікрофон".

Наприклад, продовжити речення:

"Для мене русалка — це уособлення...";

"Ранні балади Т.Шевченка змусили мене замислитися над...";

"Мені хотілося, щоб..." тощо.

9. Написання твору-мініатюри на тему: "Таємничість образу русалки" або "Тополя — народний символ українців".

Можна прочитати учням зразок творчої роботи студентки 4 курсу Лілії Сушко.

Таємничість образу русалки

Русалки — один із найтаємничіших жіночих образів української демонології. Їх уявляли гарними дівчатами, голими, з довгим русавим або розпущеним зеленим волоссям до колін, чи в сорочках та у вінках з осоки й зілля. За народними віруваннями, русалками ставали дівчата, які потонули або померли на Зелені свята. Також ті, що були заручені і померли перед шлюбом, або діти, що народилися мертвими чи повмирили нехрещеними — так звані страдчата або потерчата. Вони живуть на дні водойми в кришталевому замку, де одні розчісують свої золоті коси, а інші відпочивають на лежанках із дорожочинних мушлів.

Поетичні уявлення українського народу про русалок і давня пісенність русального тижня дали багатий матеріал для творчого опрацювання цієї теми письменниками, особливо поетами-романтиками, а також художниками та композиторами.

Найяскравіше вимальовується цей персонаж у поезіях "Причинна", "Утоплена" та "Русалка" видатного українського генія Тараса Шевченка. У "Причинній" автор

ніби збирає в єдине відомі йому народні розповіді: русалки тут — "малі діти"; "голі скрізь; з осоки коси, бо дівчата"; виринають місячної ночі з Дніпра; співають, танцюють та мають старшу між собою; ходять по землі до третіх півнів; мають холодний "солом'яний дух"; залоскочуть свою жертву; зустріч з ними небезпечна для людини. Проте Т.Шевченко не переобтяжує читача зайвою фантастичністю, а віддзеркалює внутрішній стан героїні.

Двічі у "Причинній" повторюється пісня русалок:

Ух, ух!

Солом'яний дух, дух!

Мене мати породила,

Нехрещену положила.

Мабуть, у цих словах лише зовнішня оболонка образу, а прихований зміст у тому, що "нехрещена", тобто новонароджена людина, з різних причин виявилася зайвою на цьому світі. Можливо, саме ця "зайвість" є основою трагізму образу русалки. Зайвою, нікому не потрібною є й дівчина-сирота в "Причинній".

Своєрідного продовження набуває ця тема у подальшій творчості Т.Шевченка. У поезії "Русалка" знову постає образ дітей-русалок:

Породила мене мати

В високих палатах.

Та й понесла серед ночі

У Дніпрі скупати...

Пливи, пливи, моя доню,

Дніпром за водою.

Та впливи русалкою

Завтра серед ночі.

Дослідники цілком слушно вказують на реальні соціальні мотиви. Та є в цьому творі прихований зміст, який досягається шляхом міфологізації тексту. Недаремно русалки залоскотали матір-дітовбивцю. Звичайно, мати, яка страждає, варта співчуття. Але мати, що "згадала, як купала і як примовляла. Та байдуже. Пішла собі у палати спати", варта зневаги, а може, й смерті. Принаймні народна мораль тут цілком категорична: злочин вимагає покарання. У зв'язку з цим, на мою думку, русалка в однойменній поезії Т.Шевченка не є втіленням злих начал. І, мабуть, не випадково твір закінчується словами: "Одна тільки русалонька не зареготалась".

Сюжет "Утопленої" віддзеркалює в літературі народні уявлення про потойбічне життя. Але Шевченко дещо змінює традиційний погляд. Усі герої балади (дівчина, закоханий у неї рибалка, мати) стають русалками. За фольклором, таке перетворення жіночих персонажів досить умотивоване. Цілком природним у слов'янській міфології є й образ русалки чоловічої статі. Скоріше за все, це — авторський художній хід.

На мою думку, рибалка в баладі "Утоплена" — це уособлення самотності:

Нема в мене роду,

Нема долі на сім світі, —

Ходім жити в воду.

Отже, традиція, започаткована в "Причинній", знайшла своє продовження в "Утопленій": рибалка-сирота, нікому не потрібний на "цьому" світі, шукає порятунку у міфопросторі.

III. Підсумок заняття

Надежда Дыга, Инна Юхименко. Изучение произведений Т.Шевченко фантастического направления на факультативных занятиях в 10—11 классах (диалогический аспект)

В статье предложено факультативное занятие для старшей школы, на котором изучаются ранние баллады Т.Шевченко. Рассматривается фантастическое направление баллад и методика их исследования.

Ключевые слова: факультативное занятие, фантастическое направление произведений, дифференцированное обучение, исследовательский метод, диалог как прием обучения.

Nadia Dyga, Inna Juhimenko. Studying of compositions of T. Shevchenko of a fantastic direction on facultative employment at 10—11 classes (dialogical aspect)

In article facultative employment for the senior school on which T. Shevchenko's early ballads are studied is offered. Features of ballads that technique of their research in a fantastic direction are considered.

Keywords: facultative employment, a fantastic direction of compositions, differential training, a research method, dialogue as training reception.

Заключное слово учителя. Шевченкова "кобза" — дивовижно багатострунна. Поетова душа немовби чуттєво всеоб'ємна, і різні емоційні стани не просто співіснують і не просто переходять один в одного — вони творять один одного... Такі переливи чуттів, саморозгортання душі в її постійному ставанні болою бачимо в усіх творах Шевченка, зокрема і в ранніх баладах, фантастичне спрямування яких ми дослідили.

Запитання до учнів:

— Що найбільше зацікавило на занятті?

— Який вид роботи сподобався найбільше?

— Чи хотіли б ви дослідити фантастичне спрямування творів інших письменників?

Отже, факультативне заняття буде ефективним за умови врахування особливостей вікового розвитку учнів, мотивів навчальної діяльності юнацтва, специфіки сприйняття старшокласниками фантастичних творів, залучення проблемних, частково-пошукових, дослідницьких, творчих завдань і запитань та інтерактивних вправ ("мікрофон"), використання таблиць та люстрацій для порівняння і зіставлення літературних понять та образів.

Про значення факультативного заняття як форми поглибленого вивчення літератури свідчить сформованість у старшокласників умінь самостійно аналізувати ліро-епічні твори, зокрема Т. Шевченка, розкриваючи властиві їм особливості (наявність жанрових змін, увага до міфопоетики, національний вияв архетипів у діях, характерах, вчинках героїв балад); виявляти особистісне ставлення до творів фантастичного спрямування, — порушених автором екзистенційних проблем морального вибору особистості.

Література

1. Білоус П. Особливості сприймання художнього твору // Українська мова та література. — Вересень 2003. — № 34 (338). — С. 9—12.

2. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В. Ф. Давидюк. — Вид. 3-тє, доп. й перероб. — Луцьк: Волинська книга, 2007. — 324 с.

3. Кісь О. Дівчина-русалка: зваба безодні (імпліцитний код) // Студії з інтегральної культурології 1. THANATOS. — Львів, 1997. — С. 105—112

4. Логвіненко Н.М. Українська фантастична проза. Програма факультативного курсу для учнів загальноосвітніх навчальних закладів... / Наталія Логвіненко // Українська література в загальноосвітній школі. — 2010. — № 5. — С. 38—46.

5. Мишанич С. В. Міфологія в творчості Т.Шевченка // XXX наук. Шевченківська конф.: тези і матеріали / За ред. В. С. Бородина і С. В. Мишанича. — Донецьк, 1993. — 248 с.

6. Нестандартні уроки в школі та їх аналіз: Науково-методичний посібник: (Авторський колектив. За редакцією Н.М.Островерхової, к.п.н., доцента). — К.: Видавництво Харитоненка, 2003. — 152 с.

7. Смілянська В.Л. Святим огнем словом... Тарас Шевченко: поетика. — К.: Дніпро, 1990. — 290 с.

8. Таланчук О., Завадська В., Шалак О., Боженко Є., Музиченко Я. / 100 найвідоміших образів української міфології. — К.: ТОВ "Автограф", ТОВ "Книжковий дім "Орфей", 2006. — 460 с.

9. Юсипович І. Концепція уроків засвоєння нових знань (За темою "Героїчні пісні та балади у світовій літературі") // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 2009. — №7-8. — С. 56—59.